

SULAYMON CHALABIYNING “VASILATU-N-NAJOT” ASARI MATNIY XUSUSIYATLARI

Sulayman Çelebi's work “Vasilat al-najāt”:
textual characteristics

**Zarina
NIZOMJONOVA,**
Qarshi davlat
universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV – XV asrlar turkiy adabiyotining nodir namunasi, mutasavvuf shoir Sulaymon Chalabiy qalamiga mansub “Vasilatu-n-najot” (Najot vositasi) asarining matniy va lisoniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida asarning taniqli turk matnshunos olimi Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş tomonidan tayyorlangan va 1990-yilda qayta chop etilgan nashri tanlangan. Maqolada ushbu nashrning tarkibiy tuzilishi, undagi “Eski va asl matn” hamda “Yangi o'zgartirilgan matn” (Mavlid) qatlamlari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, muqaddam amalga oshirilgan ilmiy nashrlarda yo'l qo'yilgan va so'z ma'nosini jiddiy o'zgartirib yuborgan lisoniy xatoliklar aniq misollar yordamida ko'rsatib o'tilgan. Maqola so'nggida muallif ixtiyorida bo'lgan o'rganilmagan yangi qo'lyozma nusxa bilan bog'liq kelgusi tadqiqot rejalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Sulaymon Chalabiy, Vasilatu-n-najot, Mavlid, Faruk Kadri Timurtaş, Eski Anadolu turkiy tili, matnshunoslik, tasahhih, qo'lyozma.

Abstract: This article examines the textual and linguistic features of Vasilatu-n-Najat (“The Means of Salvation”), a rare masterpiece of fourteenth- and fifteenth-century Turkic literature written by the Sufi poet Sulayman Chalabi. As the object of the study, the source edition prepared by the prominent Turkish textual scholar Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş and republished in 1990 was selected. The article analyzes the structural composition of this edition and comparatively investigates its two textual layers, namely the “Old and Original Text” and the “Revised Modern Text” (Mawlid). Furthermore, linguistic errors found in previous scholarly editions, which significantly altered the meanings of certain words and expressions, are identified and illustrated through specific examples. In the concluding part of the article, future research plans related to a previously unstudied manuscript copy currently available to the author are outlined.

Keywords: Sulayman Chalabi, Vasilatu-n-Najat, Mawlid, Faruk Kadri Timurtaş, Old Anatolian Turkish, textual criticism, textual emendation, manuscript.

Kirish. Turkiy xalqlar ma'naviy hayotida mavlud janri alohida o'rin tutadi. Ushbu janrning eng mashhur namunalaridan biri Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari hisoblanadi. Asar asrlar davomida musulmon xalqlar orasida keng tarqalib, ko'plab qo'lyozma va bosma nusxalarda saqlanib kelgan. “Vasilatu-n-najot”ning turli davrlarda amalga oshirilgan nashrlari matnning saqlanishi va ommalashuvida muhim

E-mail:

nizomjonovazarina039@
gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-
9697-2415

Yetib kelgan/ Received:
19.06.2026

Qabul qilingan / Accepted:
06.09.2026

ahamiyat kasb etadi. Xususan, 1990-yilda nashr etilgan nusxa asarning zamonaviy kitobxonlarga yetib kelishida muhim manbalardan biri sanaladi. Mazkur nashrning tarkibi, matniy xususiyatlari va nashr jihatlarini o'rganish asarning ilmiy qiymatini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, nashrning turkiy mavludlar an'anasi doirasidagi o'rni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada "Vasilatu-n-najot"ning 1990-yilgi nashri manbashunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi Sulaymon Chalabiy qalamiga mansub "Vasilatu-n-najot" asarining 1990-yilgi nashrini manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan o'rganish hamda uning ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- asarning 1990-yilgi nashrining bibliografik tavsifini berish;
- nashrning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish;
- matnning til va uslub xususiyatlarini yoritish;
- nashrning turkiy mavludlar an'anasidagi o'rini aniqlash;
- nashrning ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyatini baholash.

Usullar. Maqolada tavsifiy, qiyosiy-tahliliy usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida asarning 1990-yilgi nashri o'rganilib, uning tarkibiy tuzilishi, matniy xususiyatlari hamda nashr jihatlarini tahlil qilindi. Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil olib borilib, nashrning turkiy mavludlar tarixidagi o'rni va ahamiyati yoritildi.

Natijalar va mulohaza. Turkiy xalqlar adabiyoti tarixida mavludnavislik an'anasi o'ziga xos o'rin tutadi. Bu janrning shakllanishi va islom dunyosida keng ommalashishida XIV-XV asrlar chorrahasida yashab ijod etgan bursalik buyuk mutasavvuf shoir Sulaymon Chalabiyning (vafoti 1422-y.) xizmatlari beqiyosdir. Uning qalamiga mansub "Vasilatu-n-najot" (Najot vositasi) asari nafaqat Usmonli turk adabiyoti, balki butun turk adabiy merosining nodir namunasi hisoblanadi. Mazkur asar asrlar davomida xalq orasida shunchaki adabiy matn sifatida emas, balki yuksak diniy-ma'rifiy e'tiqod va Rasululloh (s.a.v.)ga bo'lgan cheksiz muhabbat timsoli o'laroq o'qib, yod olinib kelinmoqda. "Vasilatu-n-najot" asarining ko'plab qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud bo'lib, ular ustida turli davrlarda matnshunoslik tadqiqotlari olib borilgan. Biroq, asarning XX asr oxiri, xususan, 1990-yilda amalga oshirilgan ilmiy-tanqidiy yoki transkripsiyali nashrlari matnning qadimiy qatlamlarini, lisoniy o'ziga xosliklarini va badiiy quvvatini ochib berishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada aynan 1990-yilgi nashr obyekt sifatida tanlanib, undagi matniy farqlar, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar qadimiy bitiklar hamda klassik turkiy til qonuniyatlari doirasida tahlilga tortiladi. Bu esa asarning bugungi kun matnshunosligidagi o'rni va ilmiy qiymatini belgilashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1990-yilgi nashr tarkibini o'rganish shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchi olimlar Sulaymon Chalabiy merosini ikki yirik mantiqiy qatlamga ajratgan holda taqdim etganlar. Bu yondashuv asarning asrlar davomida lisoniy va janr jihatdan qanday transformatsiyaga (o'zgarishlarga) uchraganini kuzatish imkonini beradi. Kitob mundarijasi va tuzilishi quyidagi qismlarni qamrab oladi:

– "Eski va asl matn" [Süleyman Çelebi, 1990:1-84] tabdili va tarkibi: Nashrning birinchi va asosiy qismini asarning qadimiy qo'lyozma manbalariga tayanib tiklangan fundamental matni tashkil etadi. Ushbu qism klassik masnaviy tuzilishga mos ravishda an'anaviy muqaddima, Tavhid, Alloh taologa hamd, munojot va duolar bilan boshlanadi. Olamning yaratilishi va Nur mavzusi doirasida olamning yaratilish sababi hamda Haqiqati Muhammadiyga ishora qiluvchi ruhiy va nur silsilasi bayon etilgan. Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning tug'ilishlari, dunyoga kelishlaridagi mo'jizaviy hodisalar "Kaside-i Meliha" qismida yuksak badiiyat bilan ko'rsatiladi. Shuningdek, Me'roj va vafot qismlari ham chuqur lirik ohang va marsiya shaklida berilgan.

– “Yangi va o‘zgartirilgan matn” [Süleyman Çelebi, 1990: 84-141] qiyosiy tahlili: 1990-yilgi nashrning eng yutuqli tomoni – unga asarning vaqt o‘tishi bilan xalq jonli tili va keyingi davr kotiblari ta’sirida o‘zgargan variantining ham kiritilganidir. 84-betdan boshlanuvchi “Yangi matn” tarkibida “Merhaba” va “Refref”in belirmesi” kabi yangi fasllarning paydo bo‘lgani yoki kengaytirilgani ko‘rinadi. Bu holat matnshunoslikda asarning xalq sotsio-madaniy hayotidagi tirik evolyutsiyasini ko‘rsatuvchi muhim lisoniy fakt hisoblanadi.

– Ilmiy-tanqidiy apparat (lug‘at va bibliografiya): Nashr so‘ngida ilova qilingan keng qamrovli maxsus lug‘at [Süleyman Çelebi, 1990:143-170] asar tilida qo‘llanilgan eski turkiy (eski usmonli tili) qatlamga xos arxaik so‘zlar, arabiy va forsiy iqtiboslarning semantik maydonini aniqlashda kalit vazifasini o‘taydi. Bibliografiya [Süleyman Çelebi, 1990: 171-178] esa asarning ushbu nashrgacha bo‘lgan o‘rganilish darajasini ko‘rsatadi.

Professor Faruk K. Timurtaş o‘z nashrining muqaddimasida A.Aymutlu, N. Pekolcay va A.Ateş kabi olimlar tomonidan ilgari amalga oshirilgan ilmiy tajribalarni e’tirof etgan holda, ulardagi jiddiy matnshunoslik muammolarini o‘rtaga tashlaydi. Avvalgi nashrlarda baytlarning matnga o‘rinsiz kiritilishi yoki tushirib qoldirilishi, kompozitsion bo‘linishda aniq mezonning yo‘qligi va eng asosiysi – Eski Anadolu turkiy tili (Eski Anadolu Türkçesi) lisoniy qonuniyatlariga to‘liq rioya qilinmaganligi sababli jiddiy talaffuz va ma’no xatolari yuzaga kelgan. F.K. Timurtaş nashri orqali o‘tgan asr adabiyotshunosligidagi bir qator jiddiy semantik xatoliklar (tasahhihotlar) aniqlangan va o‘z o‘rniga qo‘yilgan. Ularning eng asosiylarini quyidagicha tasnif etamiz:

“Talup” so‘zining “Tâlib” o‘laroq xato o‘qilishi : asl matndagi misra: “Gaffet uykusuna talup uy‘madi”. Bu yerda qadimiy turkiy tilga xos bo‘lgan “talup” (g‘arq bo‘lmoq, sho‘ng‘imoq) fe‘li avvalgi nashrlarda arabcha “tâlib” (talab qiluvchi, izlovchi) so‘zi bilan almashtirilib, “tâlib olmadı” shaklida xato o‘qilgan. Bu holat baytning falsafiy-diniy mohiyatini butunlay buzgan.

“Döymedi” fe‘lining noto‘g‘ri talqin qilinishi. Asl matndagi bayt: “Çünkü tekbir itdi vü el bağladı / Döymedi çözdı elini ağladı”. Ushbu baytda qadimiy turkiy qatlamga mansub, “bardosh berolmaslik”, “tahammul qilolmaslik” ma’nosini anglatuvchi “döymedi” (chidolmadi) fe‘li boshqa nashrlar tomonidan matn kontekstiga mutlaq mos kelmaydigan “duymadı”, “tuymadı” yoki “dutmadı” tarzida noto‘g‘ri transkripsiya qilingan.

“İgen” va “İken” leksik birliklarining aralashuvi: Asl matndagi misra: “Hâtırum imdi igen hoş oldu hoş” misradagi “juda”, “ziyoda” ma’nolarini ifodalovchi qadimiy “igen” ravishi fonetik o‘xshashlik oqibatida ko‘makchi fe‘l shaklidagi “iken” o‘laroq xato yozilgan va ma’no jihatidan zaiflikni keltirib chiqargan.

“Dad” so‘zining “Didi”ga o‘zgarib ketishi. Asl matndagi bayt: “bu hân-ı şehd ki şîrindür dâd / Bil Vesîlet-ün-Necât oldı ad. Baytda kelgan va “tat”, “shirinlik”, “lazzat” ma’nosini beruvchi qadimiy “dâd” so‘zi avvalgi tadqiqotlarda oddiy o‘tgan zamon fe‘li – “didi” (aytdı) shaklida o‘qilib, matn mantiqini o‘zgartirib yuborgan. F.K. Timurtaş sa’y-harakatlari bilan ushbu so‘z o‘z semantik o‘rnini topgan.

“Mavlid” nafaqat til va uslub jihatidan, balki badiiy tuzilishi va kompozitsiyasi nuqtayi nazaridan ham yuksak adabiy qiymatga ega. Asar puxta va mukammal qurilgan bo‘lib, har bir bo‘lim mavzuga mos kirish bilan boshlanadi va izchil tarzda rivojlantiriladi. Bo‘limlar o‘rtasida mazmuniy va badiiy uyg‘unlik to‘liq saqlangan. Muallif mubolag‘adan qochib, fikrni ortiqcha cho‘zmasdan, lo‘nda va ta’sirli tarzda bayon etishga erishgan. Badiiy san’atlardan, xususan, turk xalq adabiyotida keng qo‘llanilgan tajnis (cinas) san’atiga murojaat qilinishi esa asarning badiiy jozibasini yanada oshirgan. “Mavlid” faqat xalq orasida emas, balki ilm-fan va adabiyot ahli – ziyolilar qatlamida ham chuqur hayrat va ehtirom uyg‘otgan. U butun bir millat tomonidan e’tirof etilgan, hurmat va obro‘-e’tibor qozongan nodir asarlardan biri hisoblanadi. Bu holat adabiy manbalarda ham o‘z tasdig‘ini

topadi. Jumladan, tazkiranavis Latifiy “Mavlid” haqida shunday deydi: “Bu faqir va haqir ham yuzga yaqin mevlid kitobini ko’rdim. Har birini e’tibor bilan ko’zdan kechirdim, ammo ularning hech birida bu darajadagi ruhiy jo’shqinlik va samimiy ta’sirni ko’rmadim. Shu bois ularning birortasi ham bu martabada mashhur va xalq orasida e’tibor qozongan emas.” [Süleyman Çelebi, 1990:13] Xuddi shuningdek, Gelibolulik Ali Kühü’l-Ahbâr va Ziyô Posholar ham o’z asarlarida “Mavlid” kitobi haqida juda go’zal fikrlar yozib qoldirganlar. Bu fikrlar “Mavlid”ning asrlar davomida tengi topilmagan asar ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. XX asr turk adabiyotining buyuk namoyandasi Mehmet Akif ham bu borada qisqa, ammo juda mazmunli xulosa chiqaradi:

“Yetişilmez ki Süleyman Dede yükseklerde.” [Süleyman Çelebi, 1990:12]

Demak, “Mavlid” nafaqat diniy marosim matni, balki yuksak badiiy did, mukammal kompozitsiya va samimiy ruh uyg’unligida yaratilgan nodir adabiy yodgorlik sifatida baholanishi lozim. Sulaymon Chalabiy “Vasilatu-n-najot” asarida Payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning mo’jizalarini yoritishda yuqori darajadagi poetik mahorat, tasavvufiy ramzlar va lirik ifodadan keng foydalanadi. Mo’jizalar oddiy tarixiy hodisa sifatida emas, balki inson ruhini larzaga soluvchi ilohiy haqiqat tarzida talqin qilinadi.

Xulosa. Sulaymon Chalabiyning “Vasilatu-n-najot” asari ustida o’tkazilgan matnshunoslik kuzatishlari shuni ko’rsatadiki, mumtoz matnlarni nashr etishda nafaqat til qonuniyatlari, balki davr sotsiolingvistik muhitini ham hisobga olish zarur. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş tomonidan tayyorlangan nashr o’ziga xos ilmiy metodologik yondashuvi bilan ajralib turadi. Birinchidan, avvalgi mavlid nashrlarida yo’l qo’yilgan lisoniy xatoliklar aniq ilmiy asoslar doirasida muvaffaqiyatli tuzatilgan. Ikkinchidan, ilk bor asarning original qadimiy qatlami (asl metin) bilan uning asrlar davomida xalq jonli ijrosi ta’sirida shakllangan variantlari (yeni ve değişik metin) o’rtasida mustahkam mantiqiy ko’prik o’rnatilgan.

“Vasilatu-n-najot” asari matnshunoslik fanida o’zining yakuniy yechimini topgan deb bo’lmaydi. Bugungi kunda asarning hali to’liq o’rganilmagan va tizimli ilmiy tahlilga tortilmagan qo’lyozma nusxalari mavjudligi tadqiqotimizning keyingi bosqichlarini belgilab beradi. Kelgusi ilmiy izlanishlarimizda aynan muallif ixtiyoridagi mana shu o’rganilmagan yangi qo’lyozma nusxa matnini F.K. Timurtaş nashri bilan qiyosiy-solishtirma (komparativ) tahlil qilish, undagi o’ziga xos leksik birliklarni va qo’shimchalarni aniqlash hamda matnning mukammal variantini boyitish rejalashtirilmoqda. Bu esa nafaqat Sulaymon Chalabiy ijodini chuqurroq anglashga, balki umumturkiy til tarixi taraqqiyotini yoritishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Süleyman Çelebi. *Mevlid-i Şerif*. Merve yayınları. – İstanbul 2020. – S.48.
2. Süleyman Çelebi. *Mevlid*. – İstanbul, 1990. – S.173.
3. Ahmet Özel. *Mevlid: Tarihi ve dini hükmü*. Dıvan. – İstanbul, 2002. – B.12.
4. Ahmed Aymutlu, Süleyman Çelebi ve *Mevlid-i Şerif*. – İstanbul, 1958.
5. Bilal Kemikli. *Mevlid Külliyyatı 3Ciltli. Diyanet İşleri Başkanlığı*. – İstanbul, 2016. – S.1236.
6. Murat Cemalettin Necipoğlu. *Mevlid icrâsında İstanbul tavrı. Yüksek lisans tezi. (2501181812)* – İstanbul, 2021. – S.210.
7. Necla Pekolcay, *Türkçe Mevlid Metinleri (doktora tezi, 1950)*, İÜ Ed.Fak. a.mlf. – H. Fuchs, “Mevlid”, İA, VIII, 175.
8. . Pekolcay N. *Türkçe mevlit metinleri hakkında. İslam medeniyeti dergisi. 20ekim 1972*. – S. 24-25.
9. Hasan Aksoy, “Süleyman Çelebi”, TDEA, VIII, 64.
10. Hüseyin Vassâf, *Mevlid: Süleyman Çelebi ve Vesiletü’n-necât (haz. Cemal Kurnaz – Mustafa Tatçı, İstanbul 1329)*, – Ankara, 1999. – S. 21-34.